

สาขาวิชาภาษาไทย คมส.

ศิลปวัฒนธรรม

ART & CULTURE MAGAZINE

รัฐประหารกับการเมืองเรื่องอนุสาวรีย์
ทุบอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย
สร้างใหม่เป็นอนุสาวรีย์พระปกเกล้าฯ
ใครคิด และใครทำ?

* คลองฟิง และปากฟิง

ชัยภูมิในประวัติศาสตร์ของพระเจ้าตาก
จากวันนั้น...ถึงวันนี้

ความในพระราชหฤทัยรัชกาลที่ ๕

“ทำไมจะเอาพระเจ้าแผ่นดินมาไว้ไม่เอา

อ.ไชยวรศิลป์

กับภาพลักษณ์ “สาวเหนือ”

พิเศษในเล่ม

แถมภาพมหามงคลเพื่อประดับบูชา

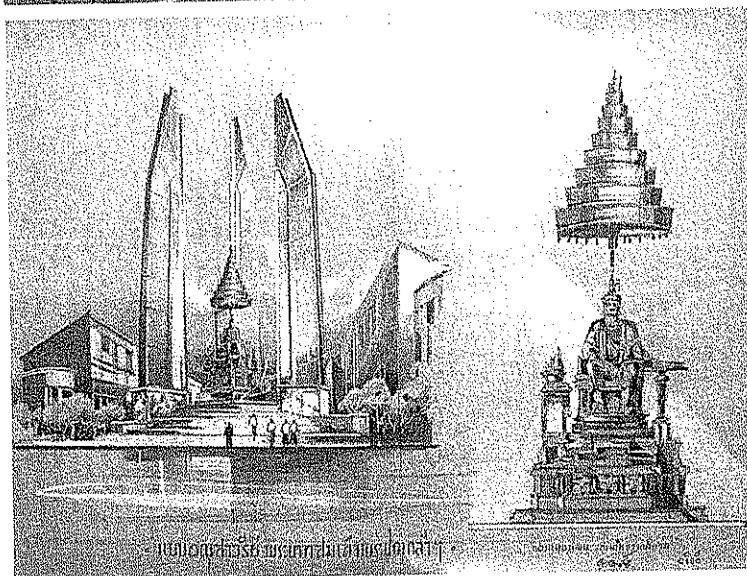
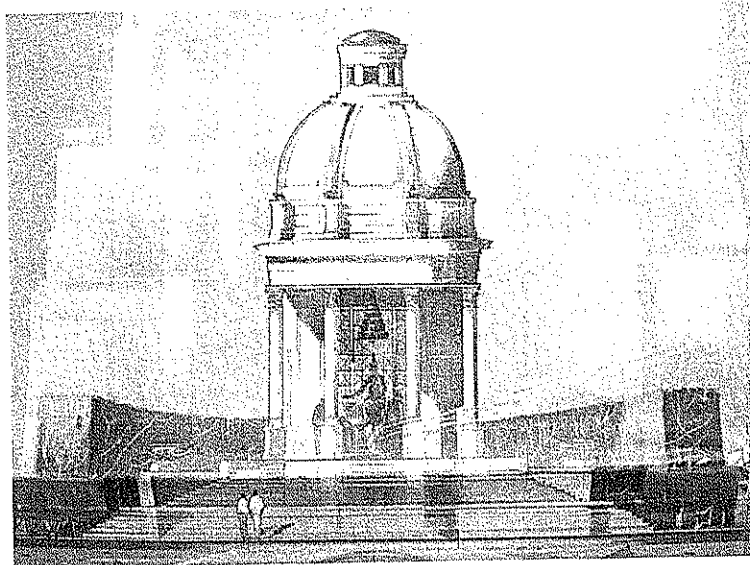
พระสุก

พุทธปฏิมาแห่งความสุขสวัสดิ

ART & CULTURE

silapa@maticchon.co.th

นิทรรศการศิลปวัฒนธรรม

๑๐๔

โลกนี้ไม่มีเรา / ชรรค์ชัย บุนปาน

๑๖

จดหมาย

๑๗

การเมืองว่าด้วยอนุสาวรีย์พระปกเกล้าฯ

๑๐๔

กับแนวคิดกษัตริย์นักประชาธิปไตย หลังการรัฐประหาร พ.ศ. ๒๕๕๔ /

ศรัญญู เทพสงเคราะห์

ภูมิศาสตร์ “คลองพิง” ชัยภูมิ (ใน) ประวัติศาสตร์

๑๒๘

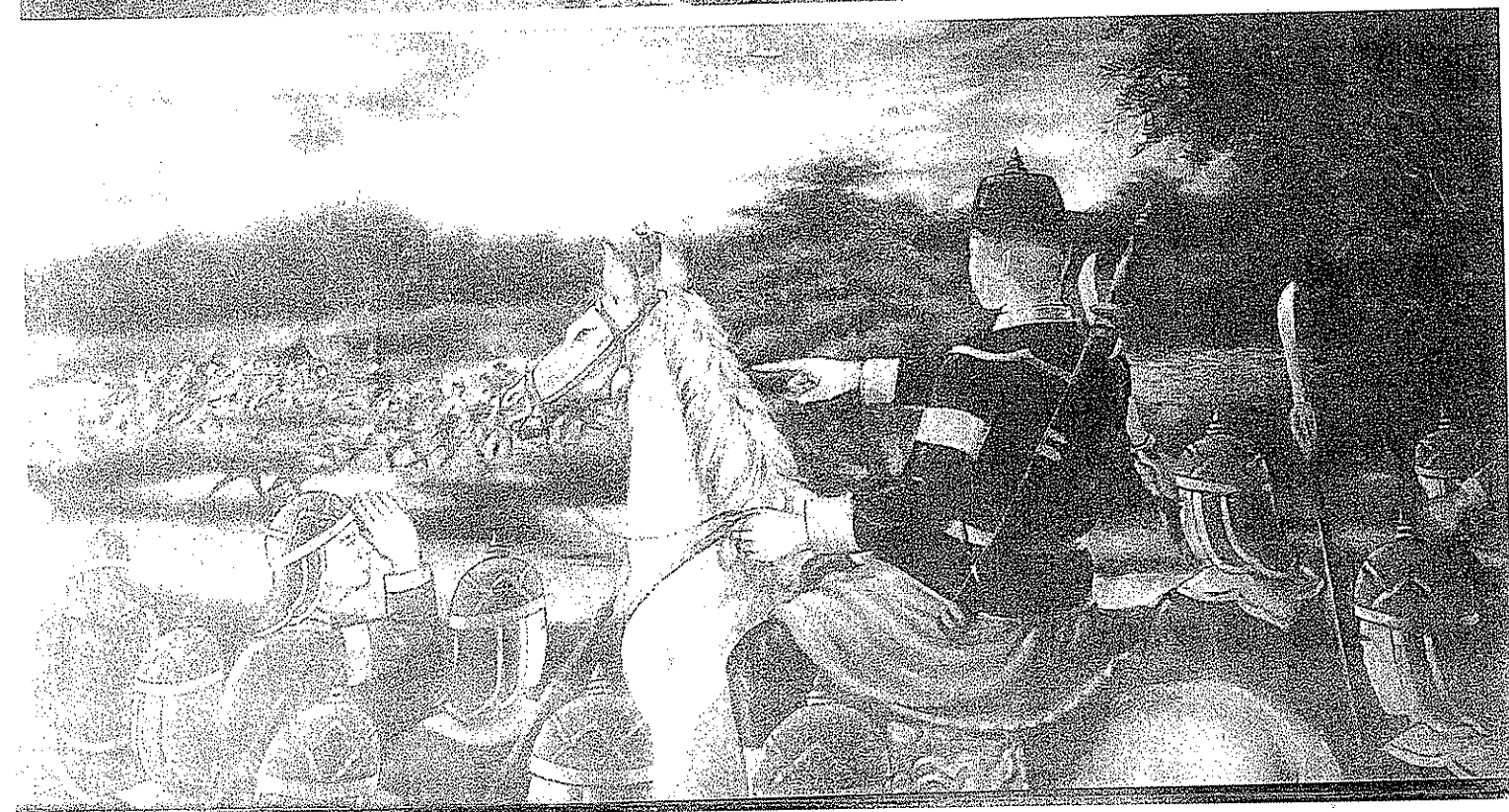
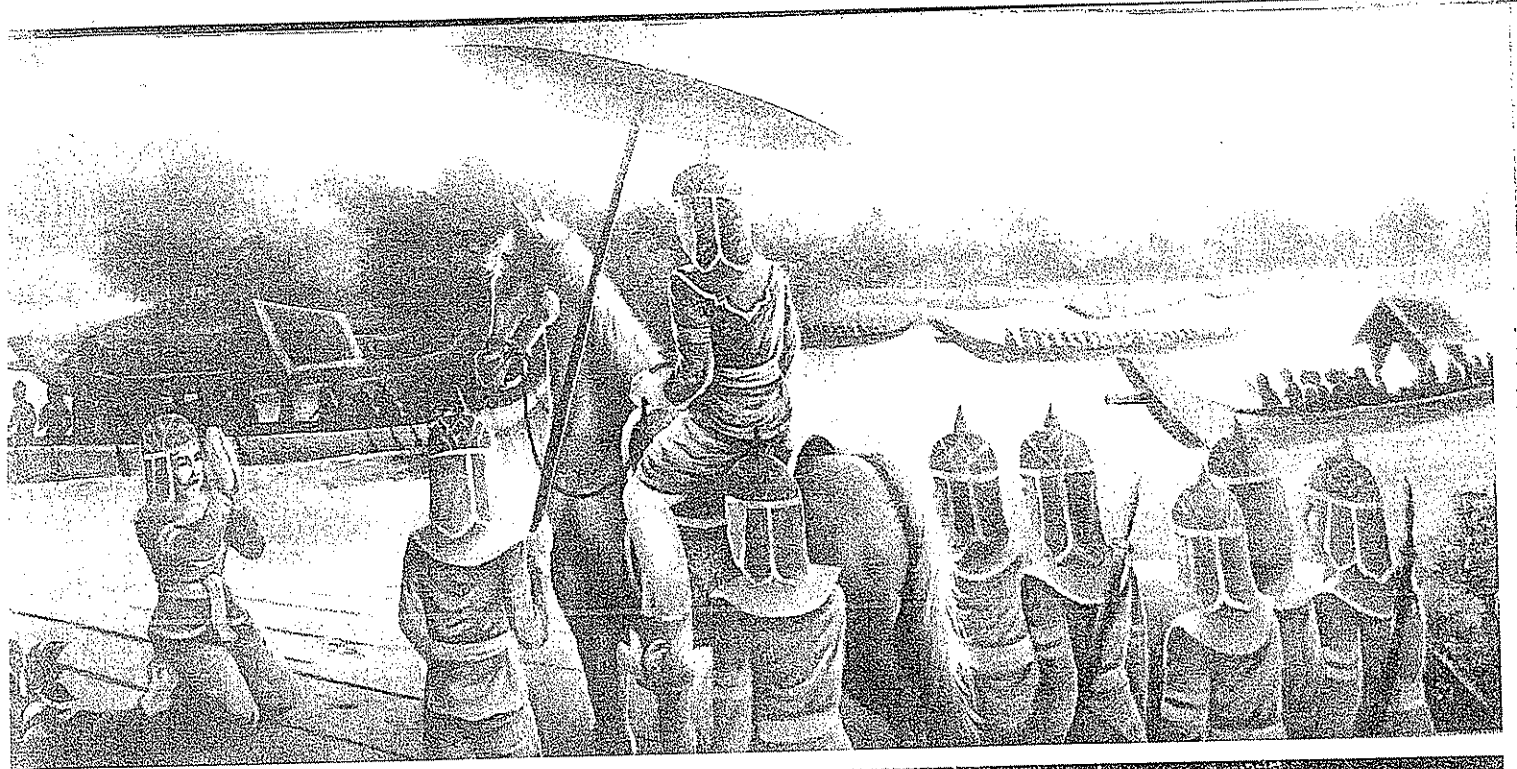
จากวันนั้น...ถึงวันนี้เป็นอย่างไร? / ปฐมพงษ์ สุขเล็ก

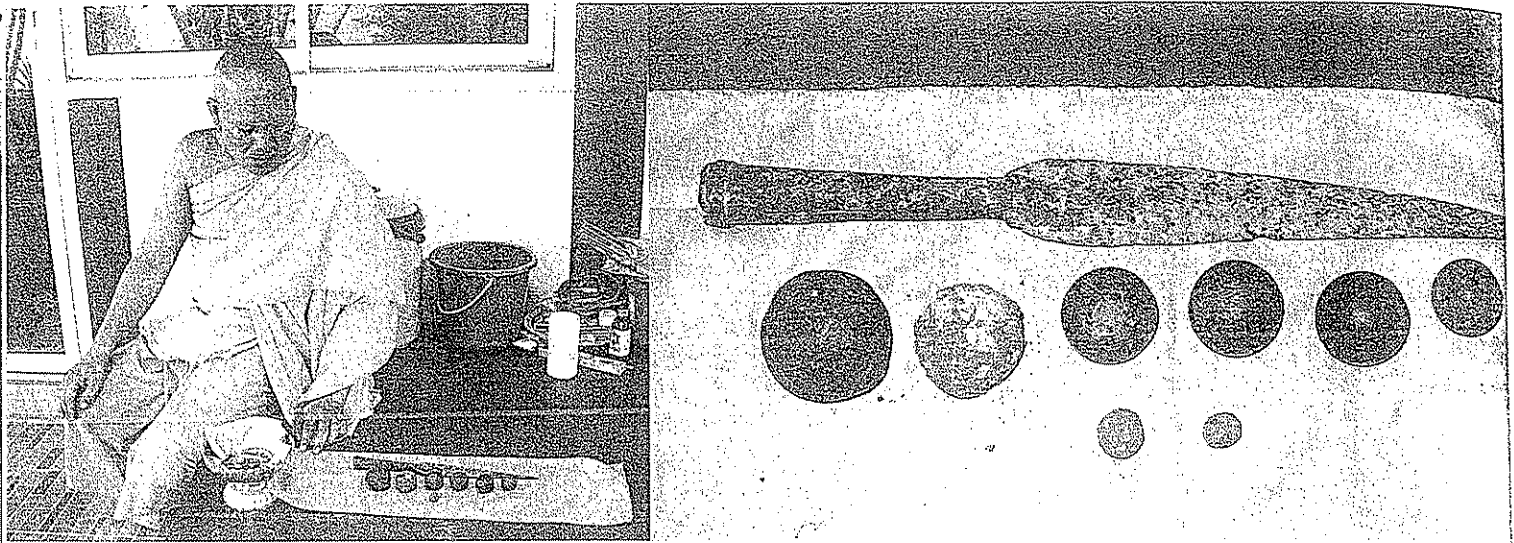
เบื้องหลังความในพระราชหฤทัยรัชกาลที่ ๕

๑๔๒

“ทำไมจะเอาพระเจ้าแผ่นดินมาไขว้ไม่ได้” / ไกรฤกษ์ นานา

ลำดับที่ ๔๑๐ ปีที่ ๓๕ ฉบับที่ ๒ เดือนธันวาคม ๒๕๕๖

บริเวณคลองพิงจึงเป็นชัยภูมิที่สำคัญในการตั้งทัพเมื่อยามศึก อีกสิ่งหนึ่งที่มีความสำคัญควบคู่กันคือการเป็นเส้นทางสัญจรที่สำคัญทั้งระหว่างเมืองในเขตลุ่มแม่น้ำน่านและแม่น้ำยม รวมถึงเป็นเส้นทางสัญจรระหว่างเมืองได้ (อาณาจักรบริเวณภาคกลาง) และเมืองเหนือ (ตั้งแต่ปากน้ำโพขึ้นไป)° จากวันนั้นถึงวันนี้เป็นเวลากว่า ๔๐๐ ปี ด้วยความเปลี่ยนแปลงทางสภาพสังคมวัฒนธรรม และความเจริญในด้านต่างๆ จึงทำให้หวนคิดว่า คลองพิง ณ วันนี้เป็นอย่างไร

“คลองพิง” เส้นทางสัญจรสำคัญในอดีต

คลองพิงเป็นคลองที่เชื่อมแม่น้ำสายสำคัญ ๒ สาย คือ แม่น้ำน่านช่วงใต้เมืองพิษณุโลก ปัจจุบันคือบริเวณบ้านปากพิงตะวันตก ตำบลวังงาม อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก เรียกบริเวณที่ลำน้ำเชื่อมต่อกันว่าปากพิง และแม่น้ำยมบริเวณวัดกรับพวง ตำบลวังอิทก อำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก เรียกบริเวณลำน้ำที่เชื่อมต่อกันว่าปากน้ำกรับพวง หรือปากคลองกระพวง เป็นเส้นทางสัญจรที่สำคัญในสมัยโบราณ มีระยะทางประมาณ ๗ กิโลเมตร เพราะเป็นเส้นทางเชื่อมระหว่างเมืองสำคัญในลุ่มแม่น้ำทั้ง ๒ สาย คือ กลุ่มเมืองในลุ่มแม่น้ำน่าน ได้แก่ อุดรดิตถ์ พิษณุโลก และพิจิตร และกลุ่มเมืองในลุ่มแม่น้ำยม ได้แก่ สุโขทัย ศรีสัชนาลัย

ในสมัยสุโขทัย แม้ว่าเอกสารทางประวัติศาสตร์เพ็ญกล่าวถึงการสัญจรบริเวณคลองพิงในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา แต่ด้วยสภาพภูมิศาสตร์ของคลองพิงซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้คลองพิงเป็นเส้นทางสัญจรสำคัญสันนิษฐานว่าน่าจะเริ่มเป็นเส้นทางสัญจรอย่างน้อยตั้งแต่สมัยสุโขทัย เพราะเป็นเส้นทางหนึ่งในการสัญจรระหว่างเมืองอุดรดิตถ์ พิษณุโลก พิจิตร สุโขทัย และศรีสัชนาลัย อีกทั้งหลักฐานทางโบราณคดีได้พบชิ้นส่วนเครื่องสังคโลกสมัยสุโขทัยบริเวณริมคลองพิง๒ นอกจากนี้การศึกษาของ ธีระวัฒน์ แสนคำ ในเรื่องแหล่งท่าเกลือโบราณเมืองพิษณุโลก ได้กล่าวถึงคลองพิงว่าเป็นเส้นทางค้าเกลือโบราณที่ขนส่งมาตามแม่น้ำแควน้อยทั้งสายเก่าและสายใหม่เข้าสู่แม่น้ำน่านเพื่อที่จะส่งต่อไปยังเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งจะต้องใช้เส้นทางนี้โดยเข้าสู่คลองพิงแล้วออกทางแม่น้ำยมมุ่งตรงไปยังเมืองสุโขทัย”

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ได้กล่าวถึงปากพิงเมื่อครั้งสมเด็จพระมหาพนมราชธรรมาธิราชหลวงพระมหาธรรมราชาเพื่อต้องการตีเมืองพิษณุโลก ด้วยการยกทัพจากกรุงศรีอยุธยามาทางแม่น้ำน่านแล้วตั้งทัพหลวงที่ปากพิง พระยารามและพระยาจักรีเป็นกองหน้าขึ้นไปตั้งค่ายที่วัดจุฬามณี ส่วนทัพเรือจอดตั้งแต่วัดจุฬามณีทั้งสองฟากแม่น้ำน่านแน่นตลอดลงไปถึงทัพหลวง และคาดว่าบริเวณนี้ยังเป็นเส้นทางสัญจร รวมถึงเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญอีกต่อมา เพราะในสมัย

กรุงธนบุรีเมื่อครั้งศึกอะแซหฺวันกั๊ตเมืองพิษณุโลก สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้เสด็จยกทัพหลวงไปช่วย และได้ตั้งทัพหลวงที่ปากฟิงเช่นกัน

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ภูมิศาสตร์คลองฟิงยังคงเป็นเส้นทางสัญจรและจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญในเหตุการณ์สงครามเก้าทัพ ปรากฏในวรรณคดีเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน และเส้นทางการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คลองฟิงกับสงครามเก้าทัพ ในปี พ.ศ. ๒๓๒๘ ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระเจ้าปดุงกษัตริย์พม่าได้เกณฑ์พลทั้งในเมืองหลวงหัวเมืองขึ้นตลอดจนเมืองประเทศราชรวมจำนวนกว่า ๑๔๔,๐๐๐ คน จัดกระบวนทัพเป็น ๙ ทัพ เพื่อหมายจะตีไทยให้เป็นข้าขอบขัณฑสีมาอีกครั้ง

◀ ใบหอกรบราวมและลูกกระสุนปืนขนาดต่างๆ ที่ชาวบ้านปากฟิงขุดพบแล้วนำมาถวายวัดปากฟิงตะวันตก
▼ ▶ ใบรอกวัตถุต่างๆ เช่น ภาชนะเครื่องปั้นดินเผา ชิ้นส่วนกระดูกที่พบในลำน้ำน่านบริเวณหน้าวัดปากฟิงตะวันตก

กองทัพที่ ๑ เข้าตีภาคใต้ตั้งแต่ชุมพรไปจนถึงสงขลา ส่วนทัพเรือนั้นได้ตีหัวเมืองชายทะเลตะวันตกตั้งแต่เมืองตะกั่วป่าจนถึงเมืองถลาง

กองทัพที่ ๒ เข้าตีทางตะวันตกของไทยตั้งแต่ราชบุรีเพชรบุรี และบรรจบกับทัพที่ ๑ ที่เมืองชุมพร

กองทัพที่ ๓ หุ่นคยี่สะโตะศรีมหาอุจจะนา เจ้าเมืองตองอูเป็นแม่ทัพถือพล ๓๐,๐๐๐ คน เคลื่อนกำลังเข้าไทยทางเชียงแสน และหัวเมืองริมแม่น้ำน่านตั้งแต่เมือง

สวรรคโลก สุโขทัย พิษณุโลก อีกส่วนหนึ่งแยกเข้าเมือง
เชียงใหม่ ลำปาง แล้วเดินทัพมาบรรจบกันที่นครสวรรค์

กองทัพที่ ๔ เข้าตีกรุงเทพฯ โดยผ่านด่านเจดีย์สาม
องค์

กองทัพที่ ๕ เป็นกองหนุนของทัพที่ ๔

กองทัพที่ ๖ และ ๗ รวมพลที่เมืองเมะตะมะ

กองทัพที่ ๘ เป็นทัพหลวง พระเจ้าบุ่งเป็นแม่ทัพ
รวมพลที่เมืองเมะตะมะ

และกองทัพที่ ๙ เข้าตีเมืองตากและกำแพงเพชร
แล้วหวังบรรจบกองทัพหลวงที่กรุงเทพฯ การยกทัพมาครั้งนี้
พระเจ้าบุ่งหวังดีไทยให้สำเร็จเพื่อเป็นเกียรติยศดังเช่น
พระเจ้าบุเรงนองแต่ครั้งก่อน ด้วยเห็นว่าสถานการณ์ทาง
ไทยนั้นเพิ่งอยู่ในช่วงเริ่มสร้างพระนคร และไพร่พลยังไม่
เข้มแข็งนัก

กองทัพพม่าที่มีความสัมพันธ์กับบริเวณคลองพิง
คือทัพที่แยกออกมาจากกองทัพที่ ๓ เนมะโยสีหะปติเป็น

▲ เสาไม้โบราณและไม่ตะเคียนที่พบในแม่น้ำน่านบริเวณเดียวกันกับ
โบราณวัตถุอื่นๆ หน้าวัดปากพิงตะวันตก

► แผนที่คลองพิงในปัจจุบัน

แม่ทัพ มีกำลัง ๕,๐๐๐ คน ยกเข้ามาทางแจ่ม เมื่อตีเมือง
สวรรคโลกได้แล้ว หวังจะเดินทัพลงมาทางทิศใต้ แต่พบ
ทหารไทยสกัดอยู่ในเส้นทางเดินทัพจึงได้นำกำลังมาตั้งค่าย
อยู่ที่ปากพิงเพื่อรอทัพของพระเจ้าตองอูที่กำลังล้อมเมือง
ลำปาง ดังปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์ ดังนี้

ครั้นมาพบกองทัพไทยตั้งสกัดอยู่ เนมะโยสีหะปติ
ที่ยกมาทางเมืองสวรรคโลกจึงตั้งทัพอยู่ที่ปากพิงได้เมือง
พิษณุโลกด้วยเป็นที่สำคัญ ทางน้ำร่วมไปมาถึงกันในระหว่าง
ลำน้ำยมกับแม่น้ำแควใหญ่ (พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า)

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าฝ่ายพม่าได้รับรู้
ถึงภูมิศาสตร์บริเวณปากพิงเช่นกันว่าเป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์
ที่สำคัญในด้านการสัญจรระหว่างแม่น้ำสำคัญทั้ง ๒ สาย ใน
การเดินทางไปยังเมืองสำคัญต่างๆ เหมาะแก่การเป็นฝ่าย

รุกรมายังกรุงเทพฯ หรือเป็นฝ่ายตั้งรับเพื่อถอยกลับพม่า โดยผ่านทางสุโขทัยและตาก ด้วยความสำคัญของพื้นที่ ยุทธศาสตร์เช่นนี้ กองทัพฝ่ายไทยนำโดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจึงมีคำสั่งให้เร่งตีพม่าที่ปากพิงให้สำเร็จโดยเร็ว ดังปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์ ดังนี้

...ให้เรือดำรวจขึ้นไปเร่งกองทัพกรมพระราชวังหลัง และเจ้าพระยามหาเสนาให้ยกทัพเข้าตีพม่า ณ ปากน้ำพิง ให้แตกแต่ในวันเดียว แม้นเกินเข้าไปจะเอาไทยถึงชีวิต และ กรมพระราชวังหลังกับเจ้าพระยามหาเสนาได้แจ้งในข้อรับสั่งตั้งนั้นก็ตรวจเตรียมพลทหารทุกทัพทุกกองพร้อมเสร็จ

ครั้นถึง ณ วันอาทิตย์ เดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ เพลาเช้า ก็ยกพลทหารทั้งปวงเข้าโจมตีค่ายพม่าทุกๆ ค่าย พม่าต่อ

รบเป็นสามารบ ยิ่งปืนใหญ่น้อยได้ตอบกันทั้งสองฝ่ายรบ กันตั้งแต่เช้าจนค่ำ ด้วยเดชพระบรมโพธิสมภารบันดาล ให้พวกพม่าสยบสยอนย่อท้อเกรงกลัวพระราชฤทธา เดชานุภาพเป็นกำลัง มีอาชต่อต้านได้ พอเพลาประมาณ ยามหนึ่งทัพพม่าก็แตกฉานพ่ายหนีออกจากค่ายทุกๆ ค่าย ลงข้ามแม่น้ำหนีไปปากตะวันตกทั้งสิ้น แต่จมน้ำตายทั้ง คนทั้งม้าประมาณแปดร้อยเศษ ศพลอยเต็มแม่น้ำจน น้ำกินมิได้ พลทัพไทยไล่ติดตามจับได้เป็นอันมาก กรม พระราชวังหลัง และเจ้าพระยามหาเสนาจึงให้ม้าใช้รีบลง ไปกราบทูลพระกรุณา ณ ค่ายหลวงบางข้าวตอกว่าตีทัพ พม่าแตกไปแล้ว

การตีทัพพม่าที่ปากพิงข้างต้น ฝ่ายไทยสามารถตีค่าย พม่าได้หมดทุกค่าย และสังหารทหารพม่าล้มตายเป็น

จำนวนมากดังที่ปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์ข้างต้น เมื่อทัพพระยามหาเสนาตีพม่าค่ายปากพิงได้สำเร็จแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการให้เคลื่อนทัพจากปากพิงไปขับไล่ ไจมดีทัพพม่าที่ลำปาง และโปรตเกล้าฯ ให้ทัพของเจ้าฟ้า กรมหลวงเจษฎาฯ ขึ้นไปด้วย ผนวกกับทหารของพระยา กวิลละ (เมืองลำปาง) ตีกระหนาบออกมาทำให้ทัพพม่าของ พระเจ้าตองอูแตกพ่ายบาดเจ็บล้มตายเป็นจำนวนมาก ที่ เหลือกก็ถอยทัพกลับไปทางเชียงแสน

มีผู้วิเคราะห์ถึงยุทธวิธีที่ผิดพลาดของฝ่ายพม่าค่าย ปากพิงว่าเป็นเพราะการตั้งค่ายฝั่งตะวันออกของปากพิง หรือทางทิศตะวันออกของแม่น้ำน่าน ด้วยเหตุนี้เมื่อฝ่าย ไทยเข้ารุกไล่แล้วทหารพม่าจึงถอยหนีกลับพม่า แต่ต้องข้าม ลำน้ำน่านเพื่อหนีต่อไปยังสุโขทัย ตาก และเข้าพม่าที่ลำน้ำ เมย การถอยหนีข้ามลำน้ำน่านนี้เองเป็นจุดอ่อนที่ฝ่ายไทย รุกไล่ติดตามอย่างกระชั้นชิด

การศึกกับพม่าในสงครามเก้าทัพครั้งนี้ฝ่ายไทย สามารถขับไล่กองทัพพม่าทั้งหมดได้สำเร็จด้วยกำลังพล เพียง ๗๐,๐๐๐ คน

คลองพืงกับเสภาขุนช้างขุนแผน นอกจากเส้นทาง สัจจรคลองพืงจะปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์แล้ว ยังปรากฏในวรรณคดีเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ๒ ตอน มี เนื้อหาสืบเนื่องกัน คือตอนขุนแผนกับพลายงามยกทัพไป

ตีเมืองเชียงใหม่ และตอนพระเจ้าเชียงใหม่เดินทางกลับ เมืองเชียงใหม่

เนื้อหาตอนนี้คือ ขุนแผนกับพลายงามยกทัพจาก กรุงศรีอยุธยาไปตีเมืองเชียงใหม่เพื่อชิงนางสร้อยทองกลับ คืนมา หลังจากที่ขุนแผนกับพลายงามแหวะเศียรพระพิจิตร และรับม้าสีหมอกที่เมืองพิจิตรเรียบร้อยแล้วได้เดินทาง ต่อไปยังเมืองพิษณุโลก โดยได้ผ่านบริเวณปากคลองพืง ปรากฏในวรรณคดีเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

พันป่าพงลงทางข้างตลิ่ง

ถึงปากพิงเลี้ยวข้ามไปทางขวา

เข้าทางป่าไม้ไพรพนา

ถึงพาราพิษณุโลกโอบมูรี

ทั้งนายไพร่ไปวัดมหาธาตุ

ไหว้พระชินราชชินสีห์

ขอให้มิชัยสวัสดิ์

แล้วมาที่ศาลากลางวางท้องตรา

เจ้าพระยาพิษณุโลกกรมการ

อลหม่านเลี้ยงดูกันทั่วหน้า

พอพักไพร่หายเหนื่อยเมื่อเย็นค่ำ

ก็ยกพลต่อมาเมืองพิชัย

ผู้รั้งกรมทางด้านทาง

ต่างเมืองต้อนรับไม่นิ่งได้

ยกข้ามฟากจากเมืองพิชัยไป

ถึงบ้านไกรป่าแฝกแล้วแยกมา

วันหนึ่งถึงเมืองสัชนาลัย

กรมการผู้ใหญ่ก็พร้อมหน้า

เลี้ยงดูรับรองตามท้องตรา

พักอยู่สามเวลาในธานี

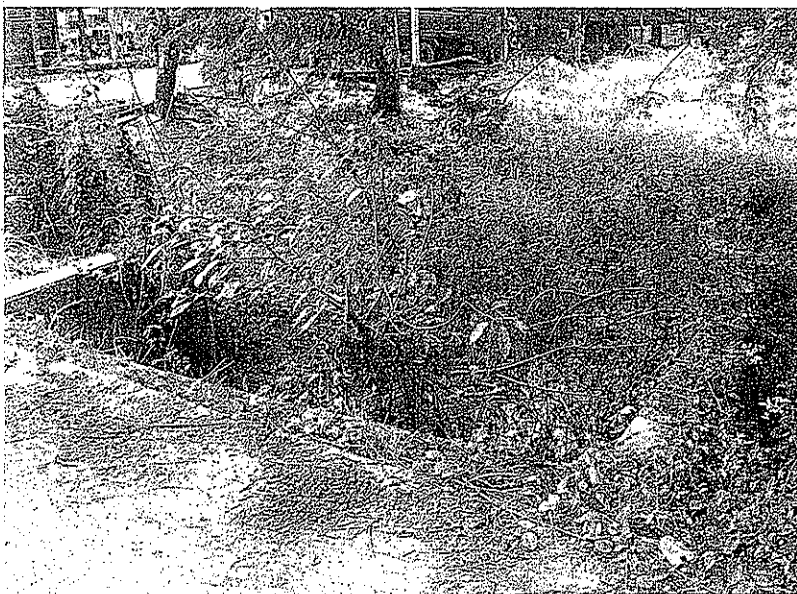
ยกออกนอกเมืองสวรรคโลก

ข้ามโคกเข้าป่าพนาศรี

เจ้าพลายกระแสนพันทวี

รำพึงถึงนารีศรีมาลา

เนื้อความในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนข้างต้น แสดง ถึงเส้นทางสัจจรเดินทัพของขุนแผนและพลายงามเมื่อ

ออกจากเมืองพิจิตรเพื่อมุ่งหน้าไปเมืองพิษณุโลก โดยกล่าว
ว่า “ถึงปากฟิงเลี้ยวข้ามไปทางขวา” จะเนได้ว่ากองทัพของ
ขุนแผนได้เดินลัดเลาะเลียบแม่น้ำน่านฝั่งตะวันตกเพื่อขึ้น
ไปยังเมืองพิษณุโลก เมื่อมาถึงปากฟิง (คลองฟิงขวางหน้า)
ได้ข้ามลำน้ำน่านมายังฝั่งตะวันออกแล้วเดินเลียบลำน้ำ
น่านจนถึงตัวเมืองพิษณุโลกจึงได้สักการะวัดมหาธาตุ (วัด
พระศรีรัตนมหาธาตุ) พระพุทธชินราช และพระพุทธชินสีห์
แล้วเดินทางผ่านเมืองพิชัย สวรรคโลก เกลิน และเชียงใหม่
ในที่สุด

ทัพของขุนแผนและพลายงามมีชัยเหนือพระเจ้า
เชียงใหม่ จึงนำตัวนางสร้อยทอง และกวาดต้อนเทครัว
พระเจ้าเชียงใหม่ลงมากรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระพันวษา
โปรดให้นางสร้อยทองเป็นสนมเอก ส่วนนางสร้อยฟ้า (บุตร
พระเจ้าเชียงใหม่) พระราชทานให้พลายงาม ส่วนพระเจ้า
เชียงใหม่ประทานโทษให้กลับไปครองเมืองเชียงใหม่ตาม
เดิม การเดินทางกลับของพระเจ้าเชียงใหม่จากกรุงศรี
อยุธยาสู่เมืองเชียงใหม่ได้ใช้เส้นทางคลองฟิง ดังนี้

ฝ่ายช้างเจ้าเชียงใหม่ให้จัดกัน
พวกหนึ่งนั้นเดินบกยกส่วหน้า

ให้คุมครัววัวต่างแลช้างม้า

ไปคอยทำหน้าที่เมืองสัชนาลัย

กระบวนเรือน้อยใหญ่ก็โคลคลา

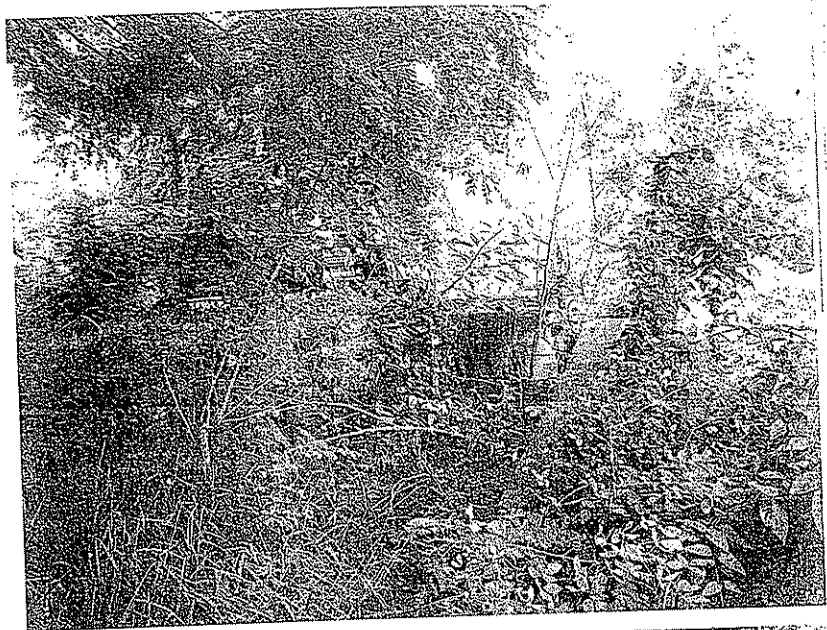
เข้าคลองฟิงมาหาข้าไม่

ตกท่ากลงทางน้ำยมไป

พันบ้านใหม่ไม่ช้าถึงท่าเรือ^๔

เนื้อความในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนข้างต้นแสดง
ถึงเส้นทางสัญจรเดินทางกลับของพระเจ้าเชียงใหม่ จะเนได้ว่า
พระเจ้าเชียงใหม่เดินทางจากกรุงศรีอยุธยาล่องขึ้นเหนือ

- ◀ คลองฟิงช่วงที่ ๑ จุดเริ่มต้นของคลองฟิงในปัจจุบัน มีการสร้างถนน
ตัดทับแนวคลองฟิงโดยได้ถนนสร้างเป็นช่องระบายน้ำเชื่อมระหว่าง
คลองฟิงกับแม่น้ำน่าน แต่ปัจจุบันน้ำจากแม่น้ำน่านไม่สามารถขึ้นมา
สูงถึงบริเวณนี้แล้ว นอกจากฤดูกาลที่น้ำขึ้นผิดปกติ
- ▲ ช่องระบายน้ำได้ถนนที่ตัดทับแนวคลองฟิง
- ▶ แนวคลองฟิงที่ปัจจุบันกลายเป็นที่รกร้าง แต่เมื่อฝนตกหนักจนน้ำ
ขังจะมองเห็นเป็นแนวคลอง

ทางแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อถึงนครสวรรค์แล้วแยกเข้าแม่น้ำ
น่านล่องทวนน้ำขึ้นไปถึงปากพิจิตรจึงตัดเข้าคลองพิจิตรเพื่อ
บรรจบกับแม่น้ำยม แล้วจึงล่องทวนน้ำขึ้นทิศเหนือก็จะถึง
เมืองศรีสัชชาลัยเดินทางต่อไปลำปางและเมืองเชียงใหม่
ในที่สุด

วรรณคดีเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนแต่งขึ้นในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่เนื้อหาเป็นการ
อ้างอิงเหตุการณ์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา อย่างน้อยวรรณคดี
เรื่องนี้จึงเป็นหลักฐานแสดงความสำคัญของการสัญจรทาง
คลองพิจิตรในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น และอาจรวมถึง
สมัยกรุงศรีอยุธยาได้เป็นอย่างดี

คลองพิจิตรกับการเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ การ
สัญจรทางคลองพิจิตรครั้งสำคัญที่ปรากฏในเอกสารทาง
ประวัติศาสตร์ในสมัยต่อมาคือการเสด็จเลียบมณฑลฝ่าย

คลองพิจิตรช่วงที่ ๒ สภาพในปัจจุบันถูกถนนตัดทับแนวคลองพิจิตรเป็นช่วงๆ
บางช่วงไถสละขาด บางช่วงมีวัชพืชจำนวนมาก

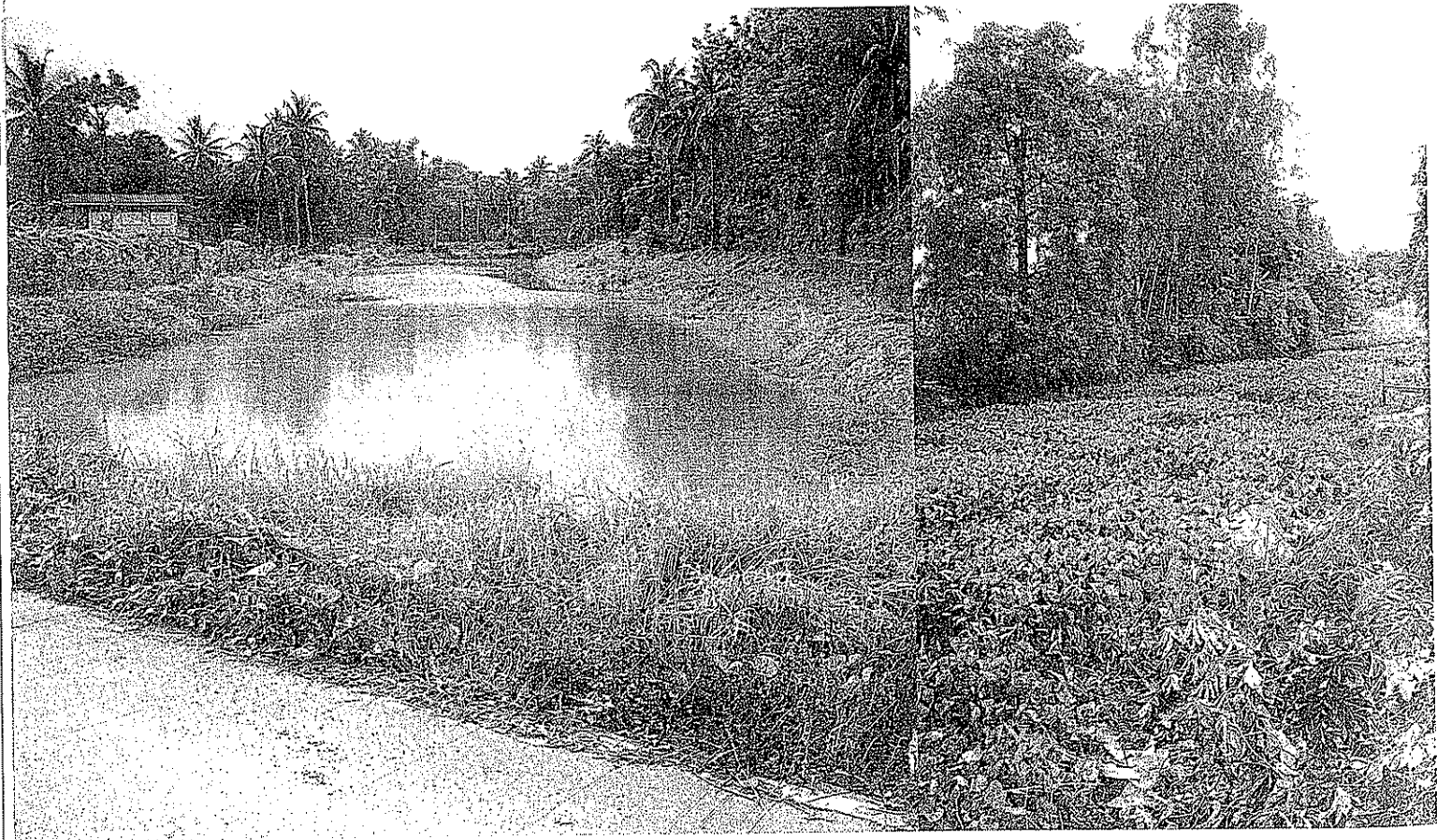
เหนือเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ของพระบาทสมเด็จพระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ทางแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านอยุธยา
อ่างทอง สิงห์บุรี ชัยนาท และนครสวรรค์ แล้วแยกเข้า
แม่น้ำน่านผ่านพิจิตร และเมื่อออกจากเมืองพิจิตรได้เสด็จฯ
ประทับพลับพลาที่ปากพิจิตรก่อนที่จะเข้าสู่ตัวเมืองพิษณุโลก
ในวันรุ่งขึ้น ขณะที่ประทับที่ปากพิจิตรนั้นพระองค์ได้เสด็จฯ
ล่องเรือเพื่อสำรวจคลองพิจิตรได้กล่าวถึงสภาพคลองพิจิตร
และพื้นที่บริเวณนั้น ปรากฏในพระราชหัตถเลขาฉบับที่
๑๑ ดังนี้

จดหมายฉบับที่ ๑๑ ปากน้ำพิจิตร วันที่ ๑๕ ตุลาคม
รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โปลการ

อนุสนธิรายงานวันนี้ เวลาเช้าโมงหนึ่งออกเรือจาก
เมืองพิจิตรมาถึงตำบลปากพิจิตรเวลาบ่าย ๔ โมง

...

เมื่อมาถึงที่พลับพลาแล้วได้ลงเรือเล็กเข้าไปในแม่น้ำพิง ที่จริงตัวลำน้ำนั้นก็ยังกว้าง แต่แถมเลาะออกปรกลงมาในน้ำห่างจากสองข้างตลิ่งเป็นอันมาก จึงแลเห็นเป็นคลองเล็ก น้ำก็ยังลึก เขาว่าต่อเมื่อเข้าไปถึงกลางๆ จึงตื้นบ้าง แต่ตื้นนั้นหนาน้ำเรือใหญ่ๆ ก็ยังเดินอยู่เสมอ พระยาธรรมาธิราชเจ้าเห็นว่าเมื่อยังหนุ่มๆ อยู่ แพไม้สองทางน้ำพิงและลำน้ำพิจิตรเก่านั้น คลองกระพวงและคลองเรียงยังเป็นคลองเล็ก เข้าไปในลำน้ำพิงประมาณสัก ๑๕ เส้น ขึ้นบกเดินขึ้นไปอีกไม่มากมีที่ตั้งค่ายคู และสนามเพลาะยังปรากฏอยู่ ชาวบ้านที่ทำงานในที่นั้นว่าขุดพบกระสุนปืนบ่อยๆ ตรวจดูเห็นว่าจะเป็นค่ายพม่าทัพฝ่ายเหนือ เมื่อจุลศักราช ๑๑๔๗ ซึ่งกรมพระราชวังหลังขึ้นมามีต่อสู้อยู่ และเสด็จพระราชดำเนินหนูนขึ้นมาถึงเมืองนครสวรรค์ก็พบพม่าแตกไปนั้น..."

จากพระราชหัตถเลขาข้างต้นเป็นหลักฐานสำคัญที่บันทึกสภาพของคลองพิงเมื่อประมาณ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา คลองพิงได้เป็นเส้นทางสัญจรทางน้ำที่สำคัญซึ่งเป็นที่รู้จักกันอย่างดีในการเดินทางไปมาระหว่างภาคเหนือและภาคกลาง อีกทั้งยังใช้เป็นเส้นทางล่องแพไม้ (น่าจะหมายถึงท่อนซุง จากเมืองแถบลุ่มแม่น้ำยม เช่น เมืองแพร่ มาสู่เมืองแถบลุ่มแม่น้ำน่าน หรือล่องลงมาภาคกลาง) อีกด้วย

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับพักที่ปากพิงแล้วได้เสด็จฯ ต่อไปยังเมืองพิษณุโลก ดังที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาฉบับต่อมา ดังนี้

จดหมายฉบับที่ ๑๒ วันที่ ๑๗ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรปรการ

อนุสนธิรายงานเมื่อวานนี้ เวลาเช้า ๒ โมงออกจากปากพิงขึ้นมาถึงเมืองพิษณุโลกเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ระยะทางที่มามีบ้านเรือนและวัดดี ที่ข้างในเข้าไปเป็นนาตลอดไปทั้งนั้น..."

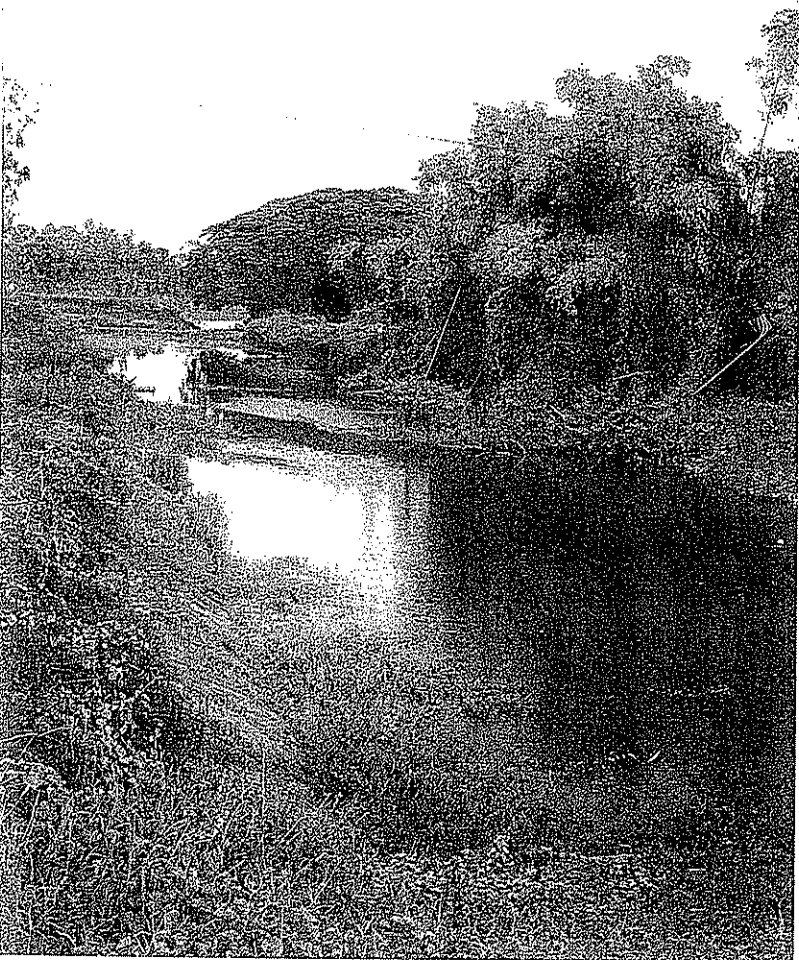
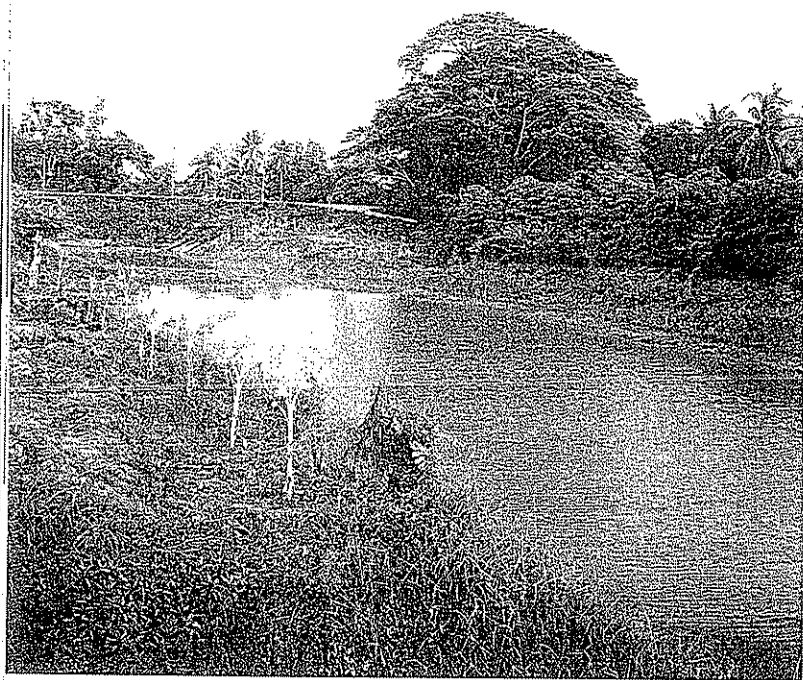
พระราชหัตถเลขาการเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ ทั้ง ๒ ฉบับข้างต้น ได้กล่าวถึงสภาพคลองพิงและบริเวณพื้นที่ใกล้เคียง หลังจากที่พระองค์ประทับพักที่ปากพิง ๑ คืน วันรุ่งขึ้นจึงออกจากปากพิงแล้วมุ่งหน้าไปทางทิศเหนือตามแม่น้ำน่านเพื่อเข้าสู่เมืองพิษณุโลก และพรมพริมาตามลำดับต่อไป

จากความสำคัญของพื้นที่คลองพิงดังที่ได้กล่าวมานั้นแล้วแต่เป็นเหตุการณ์ที่มีความเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ชาติไทยทั้งเป็นจุดชัยภูมิในการศึก เส้นทางสัญจรค้าขาย เส้นทางเดินทัพ แม้กระทั่งเป็นเส้นทางเสด็จฯ ผู้เขียนได้มีโอกาสลงพื้นที่สำรวจเส้นทางคลองพิงพบว่าที่บ้านได้พบใบหอก ลูกกระสุนปืนใหญ่ ลูกกระสุนปืนเล็ก เสาไม้โบราณ ชิ้นส่วนกระดุก และชิ้นส่วนภาชนะดินเผาจำนวนมาก ได้เก็บรวบรวมไว้ที่วัดปากพิงตะวันตก ซึ่งทางวัดกำลังดำเนินการจัดสร้างพิพิธภัณฑ์เพื่อเก็บรักษาโบราณวัตถุเหล่านี้ต่อไป ชาวบ้านบริเวณปากพิงยังเล่าให้ฟังอีกว่า "สมัยก่อนเวลาขุดดินจะพบลูกเหล็ก (ลูกกระสุนปืน) จำนวนมาก แต่ก็ไม่ทราบว่าเป็นลูกอะไร" ซึ่งสอดคล้องกับเนื้อความที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๑ ที่กล่าวถึงชาวบ้านที่ทำงานบริเวณคลองพิงไปขุดพบกระสุนปืนบ่อยๆ

“คลองพิง” วันนี้เป็นอย่างไร

สภาพคลองพิงในวันนี้เป็นอย่างไร คงเป็นคำถามที่น่าสนใจเมื่อได้ทราบถึงความสำคัญของคลองพิงในอดีตจากการสำรวจพื้นที่คลองพิงพบว่าปัจจุบันคลองพิงไม่สามารถเป็นเส้นทางสัญจรทางน้ำในการเชื่อมระหว่างแม่น้ำน่านกับแม่น้ำยมได้แล้ว แต่ยังคงปรากฏร่องรอยของแนวคลอง และบางช่วงยังคงสภาพคลองที่สมบูรณ์ตลอดแนวลำคลองเดิม

การเปลี่ยนแปลงของคลองพิงเกิดจากหลายปัจจัย ทั้งเรื่องความเจริญทางเทคโนโลยี การคมนาคม และโดยเฉพาะภูมิศาสตร์ของลำน้ำน่านและน้ำยมที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เช่น การสร้างเขื่อนสิริกิติ์เพื่อกักเก็บน้ำน่านที่อำเภอท่าปลา จังหวัดอุตรดิตถ์ การสร้างเขื่อนนเรศวร

กันแม่น้ำน่านที่อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก หรือ การทำสัมปทานป่าไม้บริเวณต้นน้ำในเขตจังหวัดแพร่และ สุโขทัยที่ส่งผลต่อแม่น้ำยมไหลเชี่ยวขึ้น เป็นต้น สภาพ ของแม่น้ำน่านและแม่น้ำยมที่ปรับเปลี่ยนไปจากเดิมได้ส่ง ผลให้คลองฝงเปลี่ยนแปลงไปเช่นกัน แต่สิ่งที่สร้างความ เปลี่ยนแปลงให้แก่คลองฝงอย่างเห็นได้ชัดเจนคือผลจาก การสร้างเขื่อนนเรศวร เมื่อการสร้างเขื่อนนเรศวรเสร็จลงได้ มีการขุดคลองชลประทานขนาดใหญ่ และสร้างถนนขนาน กับคลองชลประทานตัดผ่านแนวคลองฝงห่างจากปากฝง บริเวณบรรจบกับแม่น้ำน่านประมาณ ๔๐๐ เมตร (แนวคลอง ฝงในช่วง ๔๐๐ เมตร ยังปรากฏร่องรอยแนวคลองที่เชื่อม กับแม่น้ำน่าน แต่ปัจจุบันได้เป็นพื้นที่ลุ่มมีการสร้างบ้าน เรือนจำนวนมากทับแนวคลองเดิม จะเห็นแนวคลองชัดเจน เมื่อฝนตกหนักจนเกิดน้ำท่วมขัง และมีการสร้างถนนตัด แนวคลองฝงเพื่อเป็นตลิ่งป้องกันน้ำท่วมจากแม่น้ำน่าน แต่ สร้างช่องระบายน้ำได้ถนน ชาวบ้านเล่าว่าโดยปกติแล้วน้ำ จากแม่น้ำน่านไม่สามารถขึ้นมาถึงช่องระบายน้ำได้นอกจาก ในช่วงน้ำมากเท่านั้น ด้วยเหตุนี้บริเวณร่องรอยคลองฝง ที่อยู่ในเขตแนวถนนจึงแปรสภาพเป็นชุมชนบ้านเรือน)

จากการตัดถนน และคลองชลประทานข้างต้นจึงส่ง ผลให้คลองฝงไม่สามารถเชื่อมกับแม่น้ำน่านได้อีก เมื่อ สำนวตามแนวคลองฝงเริ่มจากจุดตัดของถนนมุ่งตรงไป ยังปากน้ำกรับพวง (หรือกระพวง) ซึ่งเชื่อมกับแม่น้ำยมพบ ว่ามีการสร้างถนนตัดทับคลองฝงเป็นช่วงๆ ทั้งที่มีการฝัง ท่อระบายน้ำได้ถนน และถมถนนปิดทางน้ำ ส่งผลให้คลอง ฝงบางช่วงเป็นหนองน้ำที่ไม่สามารถระบายน้ำได้ และ บางช่วงยังสามารถระบายน้ำได้ถึงกันโดยรับน้ำจากคลอง ชลประทาน ช่วงปลายคลองฝงที่จะเชื่อมกับแม่น้ำยมนั้น ปรากฏว่ามีการสร้างถนนและประตูน้ำกันก่อนที่คลองฝง จะบรรจบกับแม่น้ำยมประมาณ ๒๐๐ เมตร การสร้างประตู

▲ คลองฝงช่วงที่ ๓ ปลายคลองฝงที่ถูกถนนตัดทับ และสร้างประตูกัน น้ำก่อนออกสู่อ่างน้ำยม

◀ คลองฝงหลังประตูกันน้ำที่กำลังไหลบรรจบกับแม่น้ำยม

น้ำ (ประตูน้ำคลองกรับพวง) ด้านนี้จะเป็นการกั้นน้ำจากคลองพิงไหลสู่แม่น้ำยมมากกว่าการป้องกันน้ำจากแม่น้ำยมเข้าสู่คลองพิง เนื่องจากปริมาณน้ำในคลองพิงสูงกว่าระดับแม่น้ำยม เพราะได้รับจากคลองชลประทานโดยตรง

ด้วยสภาพเช่นนี้คลองพิงจึงไม่สามารถสัญจรได้ในปัจจุบัน บางช่วงมีวัชพืชปกคลุมอย่างหนาแน่น บางช่วงน้ำใสสะอาดเพราะมีการขุดลอกคลองจากทางราชการ ความกว้างของคลองประมาณ ๑๐-๑๕ เมตร ความกว้างและความลึกของคลองน่าจะลดลงอย่างมากเมื่อเทียบกับครั้งอดีต

การสำรวจเส้นทางคลองพิงในปัจจุบันสามารถแบ่งสภาพคลองพิงออกเป็น ๓ ช่วงระยะทาง เริ่มจากบริเวณปากพิงฝั่งแม่น้ำน่านจนสิ้นสุดบริเวณปากน้ำกรับพวงฝั่งแม่น้ำยมได้ดังนี้

คลองพิงช่วงที่ ๑ ปากพิง (แม่น้ำน่าน)-คลองชลประทาน ระยะทางประมาณ ๔๐๐ เมตร มีการสร้างถนนขนานกับแม่น้ำน่านเพื่อเป็นตลิ่งป้องกันน้ำ จึงเป็นการตัดทับแนวคลองพิง ภายใต้อถนนสร้างเป็นช่องระบายน้ำ ถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของคลองพิงในปัจจุบัน บริเวณนี้ไม่เหลือสภาพเป็นคลองแล้ว เพราะปกติระดับน้ำจากแม่น้ำน่านไม่สามารถท่วมถึงช่องระบายน้ำได้ถนน จึงทำให้เขตบริเวณภายในถนนจนถึงคลองชลประทานเป็นพื้นที่แห้ง แนวคลองเดิมจึงกลายเป็นพื้นที่กร้าง และมีการปลูกสร้างบ้านเรือนจำนวนมาก แต่เนื่องจากบริเวณนี้เป็นพื้นที่ลุ่ม หากเกิดฝนตกหนัก หรือหน้าน้ำหลากจะเกิดน้ำท่วมขังจนทำให้เห็นแนวคลองชัดเจน

คลองพิงช่วงที่ ๒ คลองชลประทาน-ประตูน้ำคลองกรับพวง ระยะทางประมาณ ๖ กิโลเมตร มีการสร้างถนนตัดทับเส้นทางคลองพิงเป็นช่วงๆ ในช่วงต้นของคลองพิงถนนเหล่านั้นไม่มีการฝังท่อระบายน้ำได้ถนน (คลองพิงในช่วงนั้นจึงกลายเป็นบ่อ เพราะไม่สามารถระบายน้ำได้ และเต็มไปด้วยวัชพืช) แต่ในระยะต่อมาถนนที่สร้างติดกับคลองพิงมีการฝังท่อระบายน้ำภายใต้อถนน สภาพน้ำจึงมี

ความใสสะอาด สามารถระบายน้ำเชื่อมต่อกันได้ อีกทั้งยังมีการขุดลอกจากทางราชการ และสามารถรับน้ำจากคลองชลประทานอย่างสมบูรณ์ จึงคงสภาพเป็นลำคลองมีความกว้างประมาณ ๑๐-๑๕ เมตร

คลองพิงช่วงที่ ๓ ประตูน้ำคลองกรับพวง-ปากคลองกรับพวง (แม่น้ำยม) ระยะทางประมาณ ๒๐๐ เมตร เป็นแนวคลองคอนกรีตไหลลงสู่แม่น้ำยม แต่ปริมาณน้ำในช่วงนี้มีปริมาณต่ำกว่าคลองพิงช่วงที่ ๒ ดังนั้น การสร้างประตูน้ำคลองกรับพวงจึงน่าจะเป็นการกักเก็บน้ำในคลองพิงมากกว่าเป็นการป้องกันน้ำจากแม่น้ำยม

บทสรุป

คลองพิงในอดีตได้มีบทบาทเป็นเส้นทางสัญจรทางน้ำที่สำคัญ ด้วยว่าเชื่อมระหว่างแม่น้ำสายสำคัญ ๒ สาย คือ แม่น้ำน่านเป็นที่ตั้งเมืองพิษณุโลก อุดรดิตถ์ และพิจิตร กับแม่น้ำยมเป็นที่ตั้งเมืองสุโขทัย ศรีสัชนาลัย อันเป็นกลุ่มเมืองสำคัญในอดีต รวมถึงเป็นเส้นทางสัญจรทางหนึ่งระหว่างภาคกลางและภาคเหนือ ภูมิศาสตร์ที่เอื้อต่อการสัญจรเช่นนี้จึงมีความสำคัญในเรื่องชัยภูมิการรบ เอกสารทางประวัติศาสตร์จึงกล่าวถึงการตั้งทัพและการสู้รบบริเวณคลองพิงหลายเหตุการณ์ ทำให้อดมโนภาพถึงความยิ่งใหญ่ของคลองพิงในอดีตไม่ได้ว่าครั้งหนึ่งคลองสายนี้ได้มีเรือขนาดน้อยใหญ่ และไพร่พลนับร้อยนับพันสัญจรผ่านหรือเหล่าทหารไทยที่สู้รบกับศัตรูจนศพลอยเต็มน้ำจนกินไม่ได้ แต่สภาพคลองพิงในปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงไปจากอดีต ต้นคลองและปลายคลองไม่สามารถเชื่อมกับแม่น้ำทั้ง ๒ สายได้โดยตรง ไม่สามารถใช้เรือสัญจรในคลองนี้ได้อีกแล้ว ด้วยเพราะมีการตัดถนนทับคลองพิงเป็นช่วงๆ ซึ่งนับวันจะตื้นเขินลงทุกที

คลองพิง ณ วันนี้ อาจเป็นเพียงแหล่งน้ำ หรือคลองส่งน้ำธรรมดาที่มีประโยชน์ในด้านเกษตรกรรมเท่านั้น แต่ใครจะรู้ว่าครั้งหนึ่งคลองแห่งนี้เป็นเส้นทางสัญจร และเป็นจุดชัยภูมิที่สำคัญในการศึกสงคราม สภาพคลองพิงอาจจะเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา แต่

ความสำคัญของคลองพิงในบทบาททางประวัติศาสตร์
ยังคงไม่เปลี่ยนไป และกล่าวได้ว่า คลองพิงเป็นคลอง
สายประวัติศาสตร์

ขอขอบคุณ - ผู้นำทางในการสำรวจคลองพิง : คุณ
บุญมี ขวัญอยู่ - ผู้เฝ้าเพื่อเอกสารวิชาการ : รศ. ดร. จิราภรณ์
สถาปนาวรรณะ ผศ. ดร. ศานติ ภักดีคำ อาจารย์ประเจิด
เศรษฐ์ญการ และ อาจารย์ธีระวัฒน์ แสนคำ - ผู้ร่วมสำรวจ
คลองพิง : พัฒธิยะ มั่งจิ้ว จิตารัตน์ อ่อนนุญ อนันญา ศิริ
เมืองมูล บุญญา นุส คำ และ พิรุณขวัญ พันเครือ นักศึกษา
สาขาภาษาไทย ชั้นปีที่ ๔ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์

เชิงอรรถ

^๑ ประยุทธ์ ลิทธิพันธ์. (๒๕๕๒). ประวัติศาสตร์ประพาสต้น
ของพระพุทธเจ้าหลวง เล่ม ๑. น. ๗.

^๒ ธีระวัฒน์ แสนคำ และคณะ. (๒๕๕๓). คลองพิง : เส้น
ทางน้ำสายประวัติศาสตร์. น. ๒๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน. น. ๒๘.

^๔ โปรดดูรายละเอียดใน “‘สมรภูมิรบปากพิง’ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกับเมืองพิษณุโลก,” ใน ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ ๓๔ ฉบับที่ ๑๐ (สิงหาคม ๒๕๕๖).

^๕ ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๑, (๒๕๕๑).
น. ๓๖๑.

^๖ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒,
(๒๕๓๕). น. ๒๕๓.

^๗ รวมศักดิ์ ไชยโกมินทร์?. สงครามเก้าทัพ. (๒๕๕๓?).
น. ๒.

^๘ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม ๒, (๒๕๔๔). น. ๗๘.

^๙ เรื่องเดียวกัน. น. ๑๗๘.

^{๑๐} ประยุทธ์ ลิทธิพันธ์. ประวัติศาสตร์ประพาสต้น ของ
พระพุทธเจ้าหลวง เล่ม ๑. น. ๔๓-๔๔.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน. น. ๔๕.

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร สำนักโบราณคดี. (๒๕๕๓). โบราณคดีเขื่อนแควน้อย
ในพื้นที่โครงการเขื่อนแควน้อย อันเนื่องมาจากพระราชดำริ
อำเภอวัดโบสถ์ จังหวัดพิษณุโลก. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ สกสค.

ลาดพร้าว.

จรรยา ประชิตโรมรัน. (๒๕๔๙). พิมพ์ครั้งที่ ๕. สมเด็จพระเจ้า
ตากสินมหาราช. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.

ดำรง ประเสริฐกุล. (ม.ป.ป.). สงครามไทย-พม่า ตอนศึกอะแซ
หวุ่นกี. (ม.ป.ท.).

ธนาคารกรุงเทพ. (๒๕๔๙). พระกรุณาพระราชทาน ณ วัดท่าหลวง
พระอารามหลวง ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดพิจิตร
วันเสาร์ที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๔๙. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการ
พิมพ์.

ธารทิพย์ ทองงามขำ, บรรณาธิการ. (๒๕๔๙). ตามรอยบรรพชนด้วย
ไทยใต้เบื้องพระยุคลบาทในเมืองพิษณุโลก. พิษณุโลก :
รัตนสุวรรณการพิมพ์ ๓.

ธีระวัฒน์ แสนคำ และคณะ. (๒๕๕๓). คลองพิง : เส้นทางน้ำสาย
ประวัติศาสตร์. พิษณุโลก : ดาวเงินการพิมพ์.

ธีระวัฒน์ แสนคำ. (๒๕๕๔). “การศึกษาเส้นทางโบราณในหัวเมือง
ฝ่ายเหนือจากเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน,” ใน The Journal.
ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๒, น. ๑๙๗-๒๑๓.

ปฐมพงษ์ สุขเล็ก. “‘สมรภูมิรบปากพิง’ สมเด็จพระเจ้าตากสิน
มหาราชกับเมืองพิษณุโลก,” ใน ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ ๓๔
ฉบับที่ ๑๐ (สิงหาคม ๒๕๕๖), น. ๙๖-๙๙.

ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๒, (๒๕๕๒). กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร.

ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๓, (๒๕๕๒). กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร.

ประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๑, (๒๕๕๑). กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร.

ประยุทธ์ ลิทธิพันธ์. (๒๕๕๒). ประวัติศาสตร์ประพาสต้น ของ
พระพุทธเจ้าหลวง เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : สร้าง
สรรค์บุ๊คส์.

พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, (๒๕๓๕). พิมพ์
ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

พิมาน แจ่มจรัส. (๒๕๕๕). สงครามในประวัติศาสตร์ไทย. พิมพ์
ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์บุ๊คส์.

รวมศักดิ์ ไชยโกมินทร์?. (๒๕๕๓?). สงครามเก้าทัพ. (สำเนาถ่าย
เอกสาร)

วิมล ศิริไพบูลย์, คุณหญิง, บรรณาธิการ. (๒๕๕๕). ศึกเก้าทัพ :
อภินิหาร พิชัยสยาม. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง
แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

สุจิตต์ วงษ์เทศ. (๒๕๕๕). ขุนช้างขุนแผนแสนสนุก. กรุงเทพฯ :
มติชน.

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เล่ม ๒, (๒๕๔๔). พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ :
ศิลปาบรรณาคาร.